

С. 408. *І сам Неоптолем, боєць предивний...*— Гектор називає так Ахілла. Шекспір, мабуть, вважав, що Неоптолем — це не власне ім'я сина героя, а родинне.

С. 409. *Персей* (гр. міф.) — герой, син Данаї та Зевса, що запліднив її, прийшовши у вигляді золотого дощу.

С. 410. *Пегас* — чарівний крилатий кінь, що народився з тулуба забитого Персеем чудовиська Горгони Медузи.

Мов олімпійський досвідний боєць...— В спортивних змаганнях на честь Зевса Олімпійського (Олімпіадах) брали участь найсильніші бійці з усієї Греції. Тут могутній, досвідчений воїн.

Знав я твого й діда, Раз бився з ним.— Мається на увазі діл Гектора троянський цар Лаомедонт, дочку якого Гесіону врятував від морського чудовиська Геракл. Та Лаомедонт не виконав обіцянки віддати рятівникові своїх чарівних коней. Геракл вирушив у похід проти Трої, в якому брав участь Нестор.

С. 419. *Клянусь Діаною й її дівчатками...*— Почтом богині місяця Діани були зірки.

С. 422. *Червоними, як серце Марса, що Венера запалила.*— В одному з грецьких міфів розповідається про пристрась бога війни Ареса (Марса) до богині кохання Афродіти (Венери). Цей сюжет використано в «Іліаді» Гомера.

С. 424. *Що більше леву личить, ніж людині.*— В «Природничій історії» Плінія розповідається, що лев ніколи не нападає на тварин, які покірливо схиляються перед ним.

С. 428. *Кентавр Стрілець* (гр. міф.) — *Кентаври* — міфічні створіння, напівлюди-напівконі. За «Іліадою» Гомера деякі з них, як наприклад, кентавр Стрілець, бились під час Троянської війни на боці царя Пріама.

С. 432. *Гектор падає.*— В жодному з сюжетних джерел Шекспіра не розповідається про віроломне вбивство Гектора Ахіллом.

С. 434. *Ніоба* (гр. міф.) — дружина фіванського царя Амфіона. Мала 12 дітей (пізніші легенди поступово збільшують цю цифру до 20). Сповнена гордості цариця почала глузувати з богині Латони, яка мала лише двох дітей: Аполлона й Артеміду. Тоді юні боги вбили дітей Ніоби, а вона сама скам'яніла з відчаю.

С. 435. *За місяць-два складу я заповіт.*— Ці слова Пандара найчастіше тлумачать як обіцянку драматурга закінчити історію Троїла в іншій п'єсі, яку буде показано на сцені за два місяці.

КІНЕЦЬ ДІЛО ХВАЛИТЬ

Комедія вперше була надрукована in folio 1623 р. Ф. Мереж у списку творів Шекспіра (1598) згадує п'єсу під назвою «Випагороджене кохання», текст якої не зберігся. Певно, йшлося саме про цю комедію.

Час її написання точно не встановлений. Текст комедії схожий як на ранні, так і на пізні твори Шекспіра. Діалоги, наприклад, написані римованими дво-віршами, які широко використовувались драматургом у перших його творах, насамперед у «Марних зусиллях кохання». До речі, назва цієї комедії виразно перегукується з заголовком п'єси, згадуваної Мерезом. Згодом Шекспір відмовився від такого стильового прийому, зберігши двовірші для виділення штучної мови персонажів-акторів (наприклад, у «Гамлеті»). Фабула комедії контрастна щодо «Приборкання норовливої», являючи собою інший варіант тієї ж самої сюжетної ситуації. Водночас стиль основного тексту близький до пізніх комедій Шекспіра, наприклад, до «Міри за міру». Про завершення праці над п'єсою саме в цей час говорить її тема: конфлікт почуття і станових забобонів,— тема, яка набуває особливої популярності в англійській драматургії перших десятиріч XVII ст. До неї звертався багато хто з сучасників Шекспіра: Т. Гейвуд, Т. Деккер, Д. Вебстер та ін.

Різноманітність тексту, численні друкарські помилки, важкі місця надзвичайно ускладнюють питання точного датування комедії. Деякі дослідники вважають, що п'єса — результат колективного авторства. Її творцем називають також другорядного драматурга Чепмена. Є припущення, що комедія Шекспіра була відредагована кимось із менш талановитих його сучасників. Найвірогіднішою, однак, здається гіпотеза про існування двох варіантів тексту, перший з яких був написаний Шекспіром між 1592—1595 рр. Цей варіант міг бути в 1603—1604 рр. відредагований і доповнений драматургом.

Фабульним джерелом комедії стала дев'ята новела третього дня «Декамерона» Дж. Боккаччо, знайома Шекспірові за англійською обробкою У. Пейнтера. Шекспір цілком зберігає структуру новели, не вносячи ніяких змін до її сюжету. Проте характери в комедії розроблені значно глибше. Особливе місце займає образ короля Франції, що в Боккаччо виступає як другорядний персонаж. Саме в його уста вкладає драматург справді гуманістичні слова про самостійність людської особистості, яка багатством свого внутрішнього світу долає всілякі станові забобони. В Боккаччо король вважає шлюб Жілетти Нарбоннської та графа Русільйонського все-таки нерівним і згоджується на нього лише тому, що дав уже слово. Персонаж Шекспіра широко обурений нерозумною чванливістю Бертрама, який відмовляється стати чоловіком Гелени. Демократична лінія підсилюється введенням до комедії образу матері Бертрама, графині, яка підтримує Гелену й засуджує стану пиху сина. Прагнення до поглибленого психологічного аналізу влади Бертрама зумовило введення до п'єси образу його слуги Пароля, чії поради спричиняються до появи поганих схильностей у молодого графа.

В основі трагедії традиційна для Шекспіра тема: боротьба юного, природного за своєю пристрастю героя з усіма перешкодами, що виникають на шляху його почуття. П'єса пронизана духом Ренесансу, виразницею якого є насамперед Гелена. Дочка простого лікаря з Нарбонни близька таким героїням Шекспірових комедій, як Юлія з «Двох веронців», Порція з «Венеціанського купця», Віола з «Дванадцятієї ночі». Пустотлива, хоробра й рішуча, Гелена без вагань бореться за своє щастя. Кинутий дружині Бертрама зовсім не властива покірливість: вона діє, бореться, завойовує своє право на любов. Шекспір наділяє свою героїню

розумом і вродою, гармонією внутрішнього й зовнішнього, що становить суть ренесансного розуміння досконалості людської особистості. Видаючи себе за Діану, в яку закоханий Бертрам (мотив переодягання був наявний у «Венеціанському купці» та «Дванадцятій ночі», мотив підміни на шлюбному ложі використовується в «Мірі за міру»), Гелена виконує вимоги чоловіка, які, здавалося б, неможливо виконати. Завершується дія комедії одруженням героїв.

Фінальний триумф кохання не ставить, проте, «Кінець діло хвалить» в один ряд із ранніми, «романтичними» комедіями Шекспіра. П'єса має зовсім іншу тональність, тут по-новому розставлено акценти в розвитку центральної теми, що особливо позначилось на системі образів комедії. Звичайно в центрі дії ранніх комедій Шекспіра була одна чи кілька пар молодих закоханих. Між героями могли виникати незгоди, як, наприклад, у «Сні літньої ночі» або в «Двох веронцях». Проте плутанина завжди мала ігровий характер, повинна була показати випробування любові, яка неминуче перемагала в кінці дії. Поруч із закоханими героєм та героїнею виступають незакохані друг і подруга (наприклад, Валентин на початку «Двох веронців», Меркуціо і Бенволіо в «Ромео і Джульєтти» та ін.), чия роль полягала в висміюванні надмірностей почуття. Першому плану «романтичних» героїв відповідав другий — комедійний, населений дотепними й веселими блазнями, кмітливими слугами й служницями.

Вся оця складна архітектоніка руйнується в комедії «Кінець діло хвалить». Функцію юних закоханих перебирає на себе тільки одна героїня — Гелена. Вона ж є й сполучною ланкою між верхнім і нижнім планами дії. Дочка лікаря, яка живе в домі вельможної графині Русільйонської, вона за своїм суспільним становищем ближча до комедійних, ніж до піднесено-ліричних персонажів. Позбавлена манірності, гостра на язик, Гелена весело обговорює з Паролом питання дівочої цнотливості. Вільно й невимушено почуває вона себе і в сцені обрання нареченого. В її репліках іноді звучать інтонації, що нагадують Жакнету з «Марних зусиль кохання», мамку з «Ромео і Джульєтти» і т. ін. Але Гелена така лише на початку дії. Необхідність захищати своє почуття перетворює її на героїню, готову на будь-які випробування в ім'я щастя бути разом з коханим. Сама залишає Гелена гостинний дім графині Русільйонської (в Боккаччо Жілетта бере з собою вірного дворянина й служницю), вирушаючи слідом за Бертрамом до Італії.

Італійське тло характерне для більшості любовно-«романтичних» творів Шекспіра. Італія стала для сучасників драматурга своєрідною гуманістичною утопією. Тут розігруються трагедії Ромео і Джульєтти, Отелло і Дездемони, триумфує почуття Катерини і Петруччо, витримують усі випробування закохані з «Двох веронців». Присутня італійська тема і в комедії «Кінець діло хвалить». Дія п'єси, проте, починається й завершується у Франції. Цей сюжетний шар включає в себе промову короля на захист станової рівності, роздуми Гелени про необхідність боротьби за своє щастя, тобто безпосередньо пов'язаний з гуманістичною проблематикою комедії. А Італію перетворено на арену авантюрих перипетій сюжету: підміна Діани Геленою, уявне викрадення Пароля ворогами. Позірне в усіх цих епізодах явно превалює над сущим. Мотив несправжності характеризує й сюжетну лінію Діана — Бертрам.

Граф Русільйонський відрізняється від героїв попередніх Шекспірових комедій. На початку дії він, щоправда, своєю зневагою до почуття нагадує незакоханих персонажів раннього Шекспіра. Не чужий йому й авантюрний дух епохи. Бертрам мріє про війнні подвиги, про захопливі пригоди. Проте в змалюванні героя соціальні риси поступово починають переважати індивідуально-неповторні, що є нетиповим для комедійних творів, драматурга. Пов'язано це з незвичайним для Шекспіра центральним конфліктом. Герої Шекспірових комедій належали до одного соціального кола: станова нерівність не була основною перешкодою на шляху закоханих. А презирство Бертрама до дочки лікаря виникло не з примх почуття (лінія Деметрія і Гелени у «Сні літньої ночі»), а з її низького, з погляду героя, соціального походження.

Бертрам — молодий аристократ, сповнений станової пихи, молодий і егоїстичний. Розгніваний наказом короля взяти шлюб з Геленою (аристократична гордість парадоксально поєднана тут із ренесансними уявленнями про право особистості на свободу вибору), герой залишає Францію. Захопленням Діаною, здавалося б, починається одужання графа від зневаги до кохання. Проте, на відміну від Протеза з «Двох веронців», з яким нерідко порівнюють протагоніста комедії, Бертрам наділений не мінливістю почуттів, а нездатністю їх зазнавати. Його пристрасть до юної італійки має лише чуттєвий характер, з самого початку вона позбавлена широті справжньої любові. Ситуація, в яку потрапляє герой, це традиційне для комедійного жанру становище «обдуреного дуриства». Не наділений граф Русільйонський і активністю, притаманною молодим персонажам ранніх комедій Шекспіра. Єдине його самостійне рішення — це відмова від Гелени. Загалом же поведінка героя визначається або обставинами (від'їзд із Русільйона в Париж, а потім — до Італії), або згубними порадами його постійного супутника Пароля.

Порівняно з попередніми творами Шекспіра п'єса вирізняється особливою сюжетною сконцентрованістю. Структура ранніх комедій драматурга визначалась ритмом танцю: пари закоханих героїв то наближались одне до одного, то розлучались для того, щоб остаточно з'єднатись у фіналі. Дія цієї комедії розвивається по прямій лінії і направлена від Гелени до Бертрама. П'єса витримана в холоднуватих бляклих тонах. У ній відсутні яскраві карнавальні барви. Дія починається в Русільйоні в час жалоби по батькові Бертрама, хвороба короля виключає святковості паризьких сцен. Головна героїня Гелена одягнена то в темну жалобну сукню, то в плащ прочанки. Загальний колорит п'єси нагадує стримані тони гобелену.

Цілковитої перемоги кохання в комедії «Кінець діло хвалить» нема. Почуття Гелени, долаючи станові перепони, торжествує лише над байдужістю Бертрама. А переродження юного графа, не зовсім підготовлене розвитком основної дії, винесено за рамки сценічного часу. Герой не проходить через очисну дію страждання, пробування випадають на долю Гелени. Все це обумовило певну драматичну напруженість п'єси, яка не знімається щасливим фіналом.

Сценічна історія комедії не багата на відкриття. Серед найцікавіших її постановок на радянській сцені слід назвати спектакль студії Малого театру 1928 р., режисер Ф. М. Каверін. Комедія була вирішена в дусі поетичної казки. Особливо

оригінальним було виконання ролі Гелени артисткою Н. Цветковою, яка надовго визначила вирішення таких жіночих образів, як Розалінда, Віола на сценах багатьох радянських театрів.

ПРИМІТКИ ДО «КІНЕЦЬ ДІЛО ХВАЛИТЬ»

С. 437. *Лафе* — ім'я Лафе утворено від французького слова *feu*, що означає «вогонь». Натяк на запальний характер героя.

Пароль — ім'я Пароль означає «балакучий» (франц. *parole* — «слово»). В образі героя чимало від традиційного персонажа комедії *del arte* — «хвалькуватого воїна». Окремі його риси нагадують також риси Фальстафа. Пароль, проте, позбавлений наївності цього героя. Його цинізм провіщає таких персонажів пізніх комедій Шекспіра, як, наприклад, Терсіт і Патрокл з «Троїла і Крессіди».

Лаваш, блазень. — Ім'я героя утворено від французького слова *vache*, яке означає «корова». Лаваш позбавлений і меланхолійного смутку Феста («Дванадцята ніч»), і глибокої філософічності блазня з «Короля Ліра». Він — повторення трагійного образу блазня-базіки з ранніх комедій Шекспіра.

С. 438. *Проте маю коритися волі короля, мого володаря, а відтепер і опікуна*. — Король, за давньою традицією, вважався опікуном кожного знатного дворянина, який залишався без батька.

С. 442. *...таких ревних цнотливих я б ховав поза церковною ого-рожею, як самогубців, що чинять замах на саму природу*. — Пароль, шоправда, в комічній, гротескній формі, викладає один з постулатів ренесансної етики: кохання — це природне почуття, і той, хто відмовляється від нього, порушує закони природи.

С. 444. *Даютъ свободу дій нам доля і талан, І тільки той слабкий, хто сам собі не пан*. — Монолог Гелени — справжній ренесансний гімн на честь людини. В ньому знайшли відображення провідні для ренесансної етики утвердження самоцінності людської особистості й права її вирішувати свою долю.

Входить король Французький й... — Образ короля в п'єсі нагадує доброго та справедливого правителя з народної казки або балади. Деякі його погляди схожі до філософських міркувань брата Лоренцо з трагедії «Ромео і Джульєтта».

С. 449. *Одна з десяти? Ти перебрехав пісеньку, голубе*. — Блазень переінакшує слова давньої англійської пісні про десять синів троянського царя Пріама.

Вона вбереться поверх чорного підрясника непокірливості у білу ризу смирення. — Ще одне свідчення скептичного ставлення Шекспіра як до католицизму, так і до пуританства. Католицьке духовництво носило біле облачення, пуританське — чорне. *Діано, ти не цариця дівочтва, коли годишся з тим, що твою бідолашну амазонку...* — В античній міфології богиня Діана вважалася покровителькою цнотли-